

دیل، جمعیت، شعور

اوچونجو فصیل

- دیل و جمعیت
- ایکی دیلیلیک
- دیل ایجتیماعی حادثیه کیمی
- دیل و ایجتیماعی شعور
- جمعیت و دیلین فورمالاشماسی

دیل و جمعیت

دیلله جمعیت آراسیندا عوضوی علاقه واردیر: دیل یالنیز جمعیتده مؤوجودور و جمعیتده خدمت ائدیر. اؤز نؤوبهسینده جمعیت ده دیلسیز نه یاشایا، نه ده اینکیشاف ائده بیلر. جمعیتده خدمت ائتمهین دیل، جمعیت عوضولری آراسیندا اونسیت واسیطهسی اولمایان دیل، اونسیت فونکسیاسنی ایتیرن، دونوق وضعیتده اولان، اینکیشاف ائتمهین دیل اولو دیلدیر. بونا گؤره ده دیلله جمعیتین قارشی-قارشیا قویولماسی، تامامله شرطی خاراکنئر داشی بیر، بو، دیلله جمعیت آراسینداکی علاقهلری تدقیق ائتمک اوچون ائدیلمیر.

دیلله جمعیت آراسینداکی علاقه شرطی خاراکنئر داشی بیر: دیل جمعیتین، جمعیت دیلین قورولوشونو بیلاواسیطه اؤز ونده عکس ائتدیرمیر، دیلین فونکسیاسی و اینکیشافی قانونلاری، جمعیتین فونکسیاسی و اینکیشافی قانونلاری ایله نه دوز گلیر، نه ده اونلار لا موعینلشدیریلیر، دیلین قارشیسینداکی مقصد و وظیفهله جمعیتین قارشیسیندا دوران مقصد و وظیفهله عئینیت تشکیل ائتمیر. دیلین اؤز داخلی عالمی، جمعیتین اؤز حیاتی واردیر. بو باخیمدان، نیسبی ده اولسا، دیل تامامله مستقیلدیر. لاکین بوتون بونلار باخمایاراق دیلله جمعیت آراسینداکی موناسیبتلری، دیلین ایجتیماعی فونکسیاسنی اؤیرنمک دیل نظر بیهسی نین اساس وظیفهله بندنیر.

ایکی دیلیلیک

سیاسی، ایقتیصادی و مدنی علاقه لرین گئنیش اینکیشاف ائدیگی موعاصیر جمعیتده ایکی دیلیلیک پربلنمین اؤیرنمک دیلچیلیک نظر بیهسینده موهوم یئرلردن بیرینی توتور. ایکی دیلیلیک دیلین یاشاماسی، اینکیشاف ائتمهسی و فعالیت گؤسترمهسی فورمالاریندان بیریدیر. بو حادثیه بیر پربلنم کیمی دیلچیلیک اوچون یئنی دئییلدیر. جمعیت یاراناندان موختلیف طایفا، قبیله، خالق و میلتر همیشه بیر-بیری ایله کونتاکنندا اولموشدور. بو کونتاکنین شو عورلو یاخود غیری-شورلو اولماسیندان آسیلی اولمایاراق، طایفا و قبیلهلر بیرلشمیش و آیریلیمیش، گوجلو ائتنیک بیرلشمهله صعیف ائتنیک بیرلشمهله اؤزونه تابع ائتمیش، قونشو یاخود اوزاق خالقلار آراسیندا تجارت علاقهله یارانمیش و س. بوتون بونلارین نتیجهسینده خالقلار، دئمطی طبیعی اولاراق، اونلارین دیللی قایناییب-قارلشمیش، دیلر آراسیندا چارپاز لاشما، قاریشما، بیر-بیرینه قارشیلقلی تاثیر و بیر-بیریندن سؤز آلما پروسسلری باش وئر میشدیر. بو پروسسلر نینکی آیری-آیری فردلرین، حتا بوتو ائتنیک بیرلشمهله بین ایکی دیلیلی اولماسینا سبب اولموشدور. ایکی دیلیلیک ظاهیری فورماجا نیطق فعالیتی کیمی فردی-پسیخی حادثیه اولسا دا ماهیتجه درین ایجتیماعی-ایدنولوژی خاراکنئر داشی بیر.

ایکی دیللی لیک ایکی (یاخود چوخ) دیلین قارشیلیقلی تاثیر یارانی زامانی یارانیر. پراکتیکادا ایکی دیلی عینی سوییهده بیلیمک حادیهسینه نادیر حاللاردا تصادوف اندیلیر. بیر قایدا اولاراق، ایکی دیللی لیک حادیهسینه دیلردن بیر یارانی دانیشانا داها یاخین اولور. عادت، بیز بئله دیلی آنا دیلی آلدنیریریق. بو معنادا هئچ بیر دیل آنا دیلینی نه عوض ائده بیلر، نه ده اونونلا بیر جرگهده دایانا بیلر.

ایکی (داها چوخ) دیلی بیلیمک حادیهسینی دیلچیلیدکه ایکی دیللی لیک یاخود بیلینقوزیم، ایکی دیلی بیلن آدام بیلینقو یاخود ایکی دیللی، چوخ دیلی بیلن آدام ایسه پولیقلت آلدنیر. 1. بیلینقوزیم درجهسینی موختلیف اولور. ان یوکسک ایکی دیللی لیک درجهسینی او زامان باش وئیریر کی، دانیشان فرد میلی دیلینی دئییل، قازانیلان دیلی، ایکیجی دیلی آنا دیلی حساب ائدیر. مثلا، سوئت ایتیفاقیندا 1971-جی ایل اهلینی سیاهییا آلمایا گۆره میلته روس اولمایان 13 میلیون، 1979-جو ایل اهلینی سیاهییا آلمایا گۆره ایسه میلته روس اولمایان 16،3 میلیون سسری وطنداشی اۆز آنا دیلی کیمی روس دیلینی گۆستر میشدیر.

ایکیدیلی لیگین ایکی تیپینی فرقلندیرمک لازیمدیر: محلی و میلی. محلی ایکی دیللی لیک اینضیباطی-دؤولت یاخود جوغرافی پرینسیپ اوزره حودودلاناتان موعن بیر اراضیده ایکی یاخود داها چوخ خالقین مسکون اولدوغو و هر خالقین گوندهلیک اونسیته اساسن اۆز خصوصی دیلیندن ایستیفاده ائتدیگی شرايطده ایکی یاخود داها چوخ میقدار دیلین موجود اولماسی زامانی اۆزونو گۆستریر. بو معنادا سوئت ایتیفاقی، چین، هیندوستان، ایندونئزیا، بئلیجکا، ایسوئچر، کانادا و س. ایکیدیلی یاخود چوخدیلی دؤولتدیر.

میلی ایکی دیللی لیک جوغرافی (اراضی) پرینسیپینه دئییل، انتتیک (میلی) پرینسیپیه اساسلانیر. بئله ایکی دیللی لیک بیر خالقا ایکی یاخود داها چوخ موختلیف میلی دیلرین یاناشی یاشاماسی زامانی باش وئیریر. بو باخیمدان کئچمیش سسری خالقارینین، دئمک اولار کی، هر بیر ایکی-دیلیدیر.

محلی ایکیدیلی لیکده ایستر آیریجا گۆتور و اولموش هر بیر آدام، ایستره اونون منسوب اولدوغو خالق پرینسیپیه بیر دیلیدیر، حالبوکی میلی ایکی دیللی لیکده هر بیر آدام و هر بیر خالق ایکیدیلیدیر. محلی ایکی دیللی لیکده دیلر پارالل، یاناشی یاشاییر و بیر-بیری ایله کسیشمیر، میلی ایکی دیللی لیکده ایسه دیلر تکجه یاناشی موجود اولور، هم ده بیر-بیرینه قارشیلیقلی تاثیر گۆستریر، ایشلمه دایرهسینی اۆز آرا لایند بؤلوشدورور و نیطق سیتواسیاسیدنن آسیلی اولاراق نیطق پراکتیکاسیندا بیر-بیرینی عوض ائدیر. محلی ایکی دیللی لیکده عومومی رنگیون داخیلینده یاناشی موجود اولان دیلرین یاییلما اراضی آرئالی سئچیلیر، میلی ایکی دیللی لیکده ایسه بئله حاللار اولور، عینی بیر ایکی دیللی لیک، دیلرین عینی بیر قارشیلیقلی تاثیر نینکی هامییا، هم ده هر کسه شامیلدیر.

ایکیدیلی لیگین محلی تیپینده یاناشی یاشایان دیلر آرئالارینین سرحد زونالاریندا میلی ایکی دیللی لیک عونصور لرینین یارناماسی مومکوندور. بو، موختلیف دیللی خالقارین قارشیلیقلی اونسیت مقصدیله دایم تماسدا (کونتاکتدا) اولماسیدنن ایرملی گلیر. ایکیدیلی لیگین میلی تیپینده ایکیدیلی خالقین اوجقار قروپلاریندا آنا دیلینی ایتیریپ تامامیله ایکیجی دیله کئچمک حاللارینا دا تصادوف اندیلیر. بئله حادیهیه کئچمیش سوئت ایتیفاقینین بعضی خالقاریندا راست گلیریک. مثلن، جنوبی و قریب مانسیلر تامامیله روس دیلینه، جنوب-قربی نئتلر تامامیله کومی دیلینه، شیمال-شرقی ائونکلر و شیمال-قربی ائونتلر تامامیله یاقوت دیلینه کئچمیشلر.

محلی ایکی دیللی لیک تیپینده کوتله حالیندا بیر دیللی اولان خالقین ترکیبینه نینکی آیری-آیری فردلر، حتا بویوک قروپلار بئله ایکی و داها چوخ دیلی منیمسهیه بیلر. هم ده بو حال تکجه هم سرحد زونالاردا دئییل، حتا جمعیتین آیری-آیری سوسیال قروپلاری، هر شئیدن اول ضیالیلار، صنایع و نقلیات فهلهلری، مئخانیزاتورلار آراسیندا داها چوخ یاییلمیش اولور. عکسینه، ایکیدیلی لیگین میلی تیپینده کوتله حالیندا ایکیدیلی اولان خالقا آیری-آیری فردلرین، حتا قروپلارین دا بیر دیللی اولماسی حادیهسینه تصادوف اندیلیر. بو حادیه تکجه دیل آرئالی نین درینلیکلرینده یاخود اوجقارلاریندا دئییل، هابئله آیری-آیری سوسیال و جینیسی-یاش قروپلاریندا، خصوصن یاشلی (قوجا) قادیلار آراسیندا اۆزونو داها چوخ گۆستریر.

عادت، دیلچیلیک ادبیاتیندا ایکیدیلی لیگین محلی تیپیندن، دئمک اولار کی، بحث ائدیلیر.

ل. و. شئربا ایکیجی دیلین منیمسه نیلمهسی اوصولاریندان دانیشارکن گۆستریر کی، ایکی دیللی لیک صونعی و طبیعی اولای بیلر، مکتب، موعلیم، درسلیک و اسیطهسیله ایکیجی دیلین منیمسه نیلمهسینی صونعی ایکی دیللی لیک، یاد دیله بیلاواسیطه اونسیت پرسونسیته اولما نتیجهسینه ایکیجی دیلین منیمسه نیلمهسینی طبیعی ایکی دیللی لیک آلدنیریر. ل. و. شئربا ایکی دیللی لیکدن دانیشارکن اونو ائکستنسویلیک درجهسینه گۆره ایکی تیپه آیرییر: فردی ایکی دیللی لیک و کوتلوی ایکی دیللی لیک، کوتلوی ایکیدیلی لیگی ده ایکی قروپ آیرییر: بوتون خالقین ایکیدیلی اولدوغو تام ایکی دیللی لیک و خالقین بو و یا دیگر حیصه سینی ایکیدیلی اولدوغو قیسمی ایکی دیللی لیک. یاناشی یاشایان دیلر آراسینداکی علاقه نین سنجیهسیندن آسیلی اولاراق ل. و. شئربا تمیز و قارشیق ایکی دیللی لیک نؤوعلری گۆستریر. تمیز ایکی دیللی لیک ائله بیر حادیه حساب ائدیلیر کی، اوندان دانیشانین شو عوروندا دیلر بیر-بیریندن تجرید ائدیلیمیش مستقل سیستملر شکلینده موجود اولور، اولارین آراسیندا هئچ بیر موقاییسه آپارماق و پارالللیک موعینلشدیرمک اولور، بونا گۆره ده بیر دیلن دیگرینه

ترجمه یا مومکون دئییلدیر، یا دا چوخ چتیندیر. بئله ایکیدیللی لیکه اون دوققوزونجو عصر روس زادگانلارینین دیلینی نومونه گؤستریمک اولار: اونلار روس و فرانسیز دیلرینده سربست دانیشیر، لاکین روس دیلیندن فرانسیز دیلینه یاخود عکسینه ترجمه انده بیلیمیر دیلر.

قاریشیق ایکیدیللی لیک ایسه ایکي دیلین انکویوننت واسیطه لرینین دانیشانین شوعوروندا واحد آنالایشلار شکلینده پارالل علاقہ سینی نظردہ توتور. بو واحد سیستم یاناشی مؤوجود اولان هر ایکي دیل اوچون عومومی تفکور بونؤورہ سی وظیفہ سینی یئرینہ یئتیریر. محض بونا گؤره ده بو دیلر نینکی یاناشی یاشاییر، هم ده قارشیلیق صورتده بیر-بیرینہ تاثیر گؤستریر. قاریشیق ایکیدیللی لیکه هر مفهوما، آنالیشا ایکي دیل ایفاده واسیطه سی او یغون گلیر-بیری بیرینجی دیلدن، دیگر ی ایکینجی دیلدن. بونا گؤره ده نیطقین بیر دیلدن دیگرینہ ترجمه سی آسانلیقلا و دئمک اولار کی، آوماتیک باش وئیریر.

ی. د. دئشربینو ایسه انکستنسویلیک درجه سینه گؤره ایکیدیللی لیکه اوچ تیپه بؤلور: عومومخالق ایکیدیللی لیکه، اراضی ایکیدیللی لیکه و خالقین موعین طبقه سینی نین ایکیدیللی لیکه.

ایکیدیللی لیک بشریتین بوتون دؤورلرینہ خاص خصوصیت اولموشدور. خصوصن شرق اولکلرینده ان قدیم زمانلاردان بئله کیفایت قدر بیلینقوزیم حادیته سینه راست گلیریک. لاکین بیلینقوزیم ایجتیماعی-تاریخی حادیته کیمی اینتیپاه دؤوروندن باشلایاراق دیققی جلب اندیر. بو دؤورده قابقجیل ضیالیلار باشقا دیلر ی اؤیره نیر، یئنی میلی ادبی دیلر، (مئلن، لاتین دیلی اساسیندا ایتالیان، فرانسیز، ایسپان و س. میلی ادبی دیلر) و موعین مقصدہ خیدمت اندن (مئلن، اسلام دینی اوچون عرب دیلی، اورپا اولکلرینده، خصوصن علم عالمینده لاتین دیلی) دیلر یارانیر. بو دؤورده میلنلر آراسیندا اونسیت اوچون مؤوجود اولان دیلر وار ایدی. بو مقصدله یاخین و اورتا شرقده عرب و فارس دیلریندن، شرقی و جنوب-شرقی آسیادا چین دیلیندن، اورپادا لاتین دیلیندن، اون دوققوزونجو عصرده قافقازدا و یاخین شرقده آذربایجان دیلیندن ایستیفاده اندیلیر. صینیفلی جمعیتده ایکیدیللی لیک صینیفی ماهیت داشی بیر - یا جمعیتین یوخاری طبقه لری، یا دا موعین پنشه ساحیلری ایکیدیللی اولور، مثلا، اوکتیابر اینقیلابیندان اول روس جمعیتی نین یوخاری طبقه سی روس و فرانسیز دیلینی بیلیردی. او دؤورده کی بوتون حکیملر ایسه آنا دیلیندن باشقا لاتین دیلینی ده بیلیردی. عومومیتله، بوتون جمعیتلر ده علم و دین خادیملری، دیپلوماتلار ایکیدیللی اولورلار.

تکجه آیری-آیری فردلر دئییل، بوتؤو خالقلار دا ایکي-دیلی اولار بیلر. ایکیدیللی لیکین تظهور فورمالاری خالقلارین سیاسی، ایقتیصادی و مدنی اینکیشافی شرايطیندن، جمعیتین ایجتیماعی-ایقتیصادی و مدنی-سیاسی قورولوشوندان، بیر سؤزله، خالقلارین کونکرئت تاریخی اینکیشافیندان آسیلیدیر. ایکیدیللی لیک چوخ میلنلی جمعیتلر ده داها چوخ یایلمیشدیر. روس دیلی نین میلنلر آراسی اونسیت واسیطه سی رولو اوینادیغی سوئت جمعیتینده غیری-روس میلنلرین، دئمک اولار کی، بوتون نوماینده لری روس دیلینی ایکینجی آنا دیلی کیمی بیلیر و ایجتیماعی-سیاسی حیاتدا، تحصیل و تربیه پروسئسینده آنا دیلی ایله یاناشی بو دیلدن ده ایستیفاده اندیرلر. کچیچک اننتیک بیرلشمه لر و خالقلار ایسه اؤز آنا دیلر ی و روس دیلیندن باشقا یاشادیقلاری رفسوبلیکادا اکثریت تشکیل اندن خالقین دیلینی ده اؤز آنا دیلر ی کیمی بیلیر. بونو آذربایجان رفسوبلیکاسی نین تیمثالیندا کونکرئت شکیلده گؤستریمک اولار. آذربایجاندا یاشایان تالیش، تات، بودوخ، اودی، قریز، خینالیق، ساخور، کورد و س. کچیچک خالقلار و اننتیک قروپلار عایله ده، اساسن، اؤز آنا دیلریندن، ایجتیماعی-سیاسی حیاتدا ایسه ایستیتناسیز اولاراق، آذربایجان دیلیندن ایستیفاده اندیرلر. اونلار اولکه میزده میلنلر-آراسی اونسیت واسیطه سی اولان روس دیلین ده تخمینن آذربایجان دیلی سویبه سینده اؤیره نیرلر. آذربایجان دیلی تکجه آرسالی اننتیک قروپلار اوچون دئییل، هابئله رفسوبلیکامیزدا یاشایان روس و تاتار کیمی چوخسالی و اینکیشاف اتمیش میلنلر اوچون ده ایکینجی آنا دیلینه چنوریلیمیشدیر.

گورجوستاندا آبخازلار، آجارلار، باسبیلر، ائستونیدادا لیولر، تاجیکستاندا ایشکاشیملر، یزقولهملر، قازاخستاندا اویقورلار، قیرغیزستاندا اویقورلار و دونقانلار اوچون اویقون اولاراق گورجو، ائستون، تاجیک، قازاخ و قیرغیز دیلر ی ایکینجی آنا دیلی، روس دیلی ایسه میلنلر آراسی اونسیت واسیطه سیدیر.

موعاصیر دؤورده ایکیدیللی لیک داها گئنیش یایلمیشدیر. جنوبی و مرکزی آمتریکا رفسوبلیکلاری اهالیسی نین، دئمک اولار کی، هامیسی، ایسوئچره و بئلیچیکا دؤولتلرینده یاشایانلارین اکثریتی ایکیدیللیدیر. آیش و طنداشارلاریندان اینگیلیسجه دانیشان هر اون فردن بیری فرانسیز، آلمان، روس، اوکراین، چین و س. دیلر ی اؤز آنا دیلی حساب اندیر. کئچمیش سوئت ایتیفاقیندا ایسه اهالی دئمک اولار کی، باشدان-باشا ایکیدیللیدیر. قافقازدا و اورتا آسیادا اوچ-دؤرد دیلی بیلیمک گئنیش یایلمیشدیر.

ایکیدیللی لیکین ایکي فورماسینی گؤستریمک اولار، بیر طرفلی ایکیدیللی لیک و ایکي طرفلی ایکیدیللی لیک. بیر طرفلی ایکیدیللی لیک اؤزونو ان چوخ کچیچک اننتیک قروپون داها بؤیوک اننتیک قروپلا، خالقلا، میلنله عئینی اراضیده یاشاماسی، همین خالقلا، میلنله دایمی سیاسی، ایقتیصادی، مدنی علاقده اولماسی زمانی باش وئیریر. مثلا، روسییا فئدئراسیاسینا داخل اولان بوتون موختار رفسوبلیکا و ویلایتلرین، میلی محاللارین غیری-روس اهالیسی نین هامیسی، آذربایجاندا یاشایان تات، تالیش، کورد، قریز، خینالیق، بودوخ، اودیلر،

گورجوستاندا ياشايان آبخاز، آجار، باسبي، سئتين، قرئكلر، تاجيكيستاندا ياشايان ايشكاشمير و س. انتتيك قروپلارين ايكيديللي ليگي بونا ميثال اولاي بيلر. ايكيديللي ليگين بو فورماسيندا آزليق تشكيل ائدن انتتيك قروپون نومائندهلري چوخلوق تشكيل ائدن قروپون ديليني اؤيرمه نير، لاکين چوخلوق تشكيل ائدن قروپون نومائندهلري آزليق تشكيل ائدن انتتيك قروپون ديليني بيلمير. اولکه ميزين هر بئرينده - شهرلرده و کندلرده آنا ديلي اولمايان احاطهده ياشايان آيري-آيري ميلتارين ايكيديللي ليگي ده بير طرفلي ايكيديللي ليگه نومونه اولاي بيلر.

بير طرفلي عومومخالق ايكيديللي ليگنده لينقويستي پلاندا ايکينجي ديلين آنا ديلينه تائيري ديلين بوتون سيستميرينده - فوننتيكا، لئکسيكا- سئمانتيكا، مورفولوگيا و سينتاکسيس، حتا فراز نلوگيا و سؤزياراتما سيستميرينده گولمه نير. سوسيولوژي پلاندا ايسه آزليق تشكيل ائدن ايكيديللي خالقين آنا ديلين ايجتماعي فونکسياسي گئنديکجه محدودلاشير. يازيسي اولماديغي اوچون بو ديل نينكي رسمي ديل کيمي ايشلمير، حتا همين ديلده تدریس و تعليم-تربيه آپاريلمير، مطبوعات اولمور، بنله آزليق تشكيل ائدن ديل بير مودت عايلهده اونسييت واسيطهسي کيمي ايشلمير. طبيعي کي، مدنيتين اينکيشافي، خصوصن تدریسين ايکينجي ديلده آپاريلماسي ايکينجي ديلين عايلهداخيلي اونسيته ده تائيريني گولنديريير و چوخ واخت عايلهده ايکي ديلين - آنا ديلي و ايکينجي ديلين سينتتزيندن عيبارت اولان بير ديلدن اونسييت واسيطهسي کيمي ايسيتفاده ائدليلر. تدریجن يازيسيز کيچيک خالقين داها بؤيوک خالقلار مدني و انتتيك جهتن بيرلشمهسي پروسئسي بيتير. بو بيرلشمه ايسه اؤز نوؤبهسينده آنا ديلين نين تدریجن آرادان چيخماسي اوچون زمين يارادير.

ايکي طرفلي ايکي ديللي ليک ايکي ديلين بير-بيري نه قارشيلقيلي تائير گؤستردیگی زامان باش وئرير. طبيعي کي، بنله ايکي ديللي ليکده هر ايکي ديلين نومائندهلري هر ايکي ديلي بيلير. مثلا، اؤزبکستان و تاجيکستانين قنشو رايونلاريندا اؤزبکلرين تاجيک، تاجيکلرين ايسه اؤزبک ديليني بيلمهسي ايکي طرفلي ايکيديللي ليگه نومونه اولاي بيلر. باکيدا و آذربايجانين بير سيرا رايونلاريندا روسلارين آذربايجان و آذربايجانلارين روس ديليني بيلمهسي ده ايکي طرفلي ايکيديللي ليگه عايددير. بير طرفلي ايکيديللي ليکلر فرفلي اولاراق، ايکي طرفلي ايکي ديللي ليکده آنا ديلين نين آرادان چيخماسي پروسئسي گئتمير، ديل دگيشمهسي باش وئرير.

ايکيديللي ليگين باش وئرمهسي نين تاريخيني ديقله نظر دن کئچيرديکده ايکيديللي ليگين ايکي تپي اولدوغو مؤيدانا چيخير: کونتاكتلي (تماسلي) ايکي ديللي ليک و کونتاكتسيز (تماسسيز) ايکي ديللي ليک. کونتاكتلي ايکي ديللي ليک ايکي خالقين گوندهليک بيرگه حياتي، دايم تماسدا، اونسيته اولماسي زاماني باش وئرير. کونتاكتلي ايکي ديللي ليک داها ثابت ديل حاديه سيدير، داها چوخ دايمي خاراكتئر داشي بير و نسيلدن-نسيله کئچير. بنله ايکي ديللي ليک ديل چارپاز لاشمالاري زاماني ديل دگيشمهسي اوچون اساس اولور. آرتيق دنبيلدیگی کيمي، کونتاكتلي ايکي ديللي ليک آرسايي انتتيك قروپلا داها بؤيوک خالقين بيرگه ياشايشي زاماني يارانير. ميلتئر آراسي اونسييت واسيطهسي کيمي يارانان ديل ده کونتاكتلي ايکيديللي ليگه ميثال اولاي بيلر.

کونتاكتسيز ايکي ديللي ليک ايکينجي ديلي خصوصي اؤيرنمک يولو ايله باش وئرير. دونيانين موختليف اولکه لر ينين اورتا و عالي مکتبلرينده روس، اينگيليس، آلمان، فرانسيز، ايسپان، عرب، فارس، چين، هيند ديللرينين اؤيرمه نيلهسي کونتاكتسيز ايکيديللي ليگين يارانماسي نين اساس سببدير. عادتن، بين الخالق اهميتي اولان ديللر خصوصي اولاراق مکتبلرده اؤيره نيلير.

کونتاكتلي ايکي ديللي ليکده بوتوؤ انتتيك قروپلار و خالقلار ايکيديللي اولاي بيلديگی حالدا، کونتاكتسيز ايکي ديللي ليکده يالنيز آيري-آيري شخصلر و سوسيال قروپلار ايکيديللي اولاي بيلر.

ل. و. شئربانين تصنيفينده کي صونعي ايکي ديللي ليک کونتاكتسيز، طبيعي ايکي ديللي ليک ايسه کونتاكتلي ايکيديللي ليگه اويغون گلير.

ايکي ديللي ليک پر بلئمينده بير سيرا موباحيئله مسالهلر مؤوجوددور. هر شئيدن اول، ايکي ديللي ليک مفهومون اؤزو موباحيئه دغورور. بير سيرا موعاصير ديلچيلر ايکي ديللي ليک مفهومو ايله تکجه ايکي قوهوم ياخود قوهوم اولمايان ديلي دنبييل، هابئله بير ميلي ديلين ايکي ديالئکتيني ياخود ميلي ادبي ديلي و اونون (بير) ديالئکتيني بيلمگي ايفاده ائديرلر. مساله نين بو جور حلي، پر بلئم خير دالاماق بير يانا قالسين، حتا اونو باياغلاشدير ماغا آپاريب چيخارير. طبيعي کي، هر بير (ساوادل) آدام هم ميلي ادبي ديليني، هم ده همين ميلي ديلين هانسي ديالئکتيني نين نومائنده سيديرسه، همين ديالئکتني بيلير. بوندان باشقا، ايکي ديللي ليک پر بلئميه بو جور ياناشساق، اوندان بير ميلي ديلين موختليف اولوبلارينا بييه لنمگي ده ايکي ديللي ليک آلداندير ماغا گئديب چيخا بيليرک. بنله اولدوقدا بير پر بلئم کيمي ايکي ديللي ليکلر دانيشماغا احتياج قالمير - بورادا هئچ بير پر بلئم يوخودور. يوخاريدا گؤستردیگی کيمي، بيز ايکي ديللي ليک دنديکده يالنيز ايکي ميلي (خالق، قبيله - عومومئله، انتتيك بير ليک) ديلي بيلمگي نظرده توتوروق.

بو مقاله ده ل. ب. نيکلسکي نين مؤوقعي ماراقليدير: اونون فيکرينجه، ايکي گئنتتيك جهتن موختليف ديل اونسييتي فورماسينا بييه لنمک ايکي ديللي ليک، ايکي گئنتتيك جهتن عئيني جينسلي ديل اونسييتي فورماسينا بييه لنمک ايسه ديقلوسيا آلداندير يلا بيلر. باشقا سؤزله دنسک ل. ب، نيکلسکي ايکي ديل بيلمگي بيليقويم، بير ديلي: ايکي ديالئکتيني ياخود بير ميلي ديلين ادبي فورماسيني و ديالئکتلريندن بيريني بيلمگي ايسه ديقلوسيا آلدانديرير.

قنيد ائتمك لازيمدير كي، ايكي ديللي ليك تكجه ديلچيلىك حاديهسي دئيل، هم ده سوسپولوژي حاديهدير، بو حاديهده ديله لينقويستىك و سوسپولوژى باخيش بىرلشير. ايكيديللي ليك - ماتنريالينا گوره ديلچيلىگين، يارانماسي نين داخيلي سببلرينه و جمعيتده ايشلنمىسینه گوره سوسپولوگيانين تدقيقات اوبيكتيدير.

ايكي ديللي ليك حاديهسي نين اويره نيلمىس نين بويوك سياسى، نظري-ديلچيلىك و پراكتىك اهميتي واردير. خصوصن دونيانين چوخ ميلتلي دؤولتلرينده موختليف خالقارين ديللرين بىر-بىر ينه قارشىلقلتي تاثيري و بو تاثير نتيجهسینه يارانان ايكيديللي ليك حاديهسي نين تدقيقي ديلچيلىگيميزين اکتوال پر بلملر يندندير.

خارجي ديلچيلىكده ايكي ديللي ليك پر بلئمي نين تدقيقه بىر سيرا سانباللي اثرلر حصر انديلميشدير. ي. واينرايخ، هايگن، ونيس و باشقالارين اثرلري بونا ميثال اولاييلر.

روس ديلچيلىگينده ايكي ديللي ليك پر بلئمي نين تدقيقه سون زامانلار باشلاميشلار. س. آخمانوا، ل. خ. دايروا، ي. د. دئشئريئو، ك. خ. خانازارو، و. ق. كوستومارو، م. اي. عيسايئو، ي. آ. ژلوتنكو و باشقالارين اثرلري ايكي ديللي ليك پر بلئمي نين بو و يا ديگر مسالهمىس نين تدقيقه حصر انديلميشدير.

ديل ايجتيماعي حاديه كيمي

ديله جمعيت آراسيندا موعين علاقه نين، موناسيبتين اولماسى فيكري، چوخ گومان كي، اينسانلارين شوعوروندا قديم زامانلاردان اوزونه مؤحك بئر تومتوشدور. هله قديم يونان فيلسوفلاري گوستريرديلر كي، اينسانلار اوز آرالاريندا موعين راضيلغا گليب بو و يا ديگر اشيايا آد قويموشلار. دئملي، آدلار، سوزلر اينسانلار آراسيندا عومومي راضيلق اساسيندا يارانميشدير. بورادان بئله نتيجه چىخارماق اولار كي، سوزلر اساسيندا يارانان ديل ده جمعيت عوضولرين راضيلغي ايله اوز آرالاريندا علاقه ساخلاماق اوچون اونسييت واسيطهسي كيمي يارانديلميشدير. عئني فيكره سونرالار فرانسىز ماعاريفچيسي ژان ژاك روسونون ايرملي سوردويو «ايجتيماعي موقايله» نظريهسینه ده تصادوف انديريك. مشهور آلمان فيلسوف قوتفريد ويلهلم لئيبنيس ديلي اينسان روحونون ان ياخشى گوزگوسو آدلانديرير. بويوك آلمان ديلچيسي، فيلسوف و ديلماتي ويلهلم فون هومبولدتا گوره ديل اينسانلار آراسيندا اونسييت ياراتماق طلباتيندا مئيدانا چىخميشدير. اوخشار فيكره سونرالار ك. فسسلئر، ف. دؤ سئسور، آ. مئيه، ژ. واندرينس، ش. بالي و بىر سيرا ديگر گوزكلمي ديلچيلرين اثرلرينده ده راست گليريك. لاکين بو گوزكلمي ديلچيلر و فيلسوفلار بىر باشا «ديل ايجتيماعي حاديهدير» فيكريني ايرملي سورمور. اون دوققوزونجو عصرده طبيعت شوناسليغين اينكيشافي، خصوصن چارلز داروين مشهور طبيعي سئجه و تكامل حاقيندا كي فيكىرلرين گنئيش. ياييلماسي ايله علاقه دار اولاراق ديله طبيعي حاديه كيمي باخماق ايندئياسى اورتايا چىخير. بو ايندئيانين بانيسي آلمان ديلچيسي آوقوست شلئخئر ديلي اينسانلارين ايرادهسندن آسيلي اولمايلاق يارانان طبيعي اورتانيزم حساب اندير. اونون فيكرينجه، ديگر طبيعي اورتانيزملر كيمي ديل ده يارانير، اينكيشاف اندير و اولور. ديلين سوسپولوژى پر بلئملي مسالهلرين اينشله نين ايشله نيب حاضيرانماسيندا روس ديلچيلرين ده بويوك امگي اولموشدور. لاکين سوئت ديلچيلىگينده ديلين سوسپولوژى پر بلئملرينين. حلينده بعضي سولچولوق مئيللري ده اولموشدور. مثلا، ن. ماررين «ديل حاقيندا يئني نظريه» سى نين سوئت ديلچيلىگينده حاكيم جريان اولدوغو دؤرلرده ديل اوست قوروم حساب انديلميش، ديلين صينفيلبگي حاقيندا فيكىرلر ايرملي سورواولموشدور.

خارجي (خصوصن آمريكا بىرلشميش شتاتلاريندا) انتئلينقويستىكا جرياني نين يارانماسي ايله علاقه دار اولاراق ديلين ايجتيماعي جهتينه مارق داها آرتميشدير.

ديلين داخيلي قورولوشو پر بلملرينه داها چوخ دىقت وئرن ستر وكتور اليزم جرياني نين يارانماسي سوسپولونقويستىكا پر بلملرينه اولان ماراغي بىر قدر آرتسا دا سيخيشديريب تاماميله آرادان چىخارا بيلمميشدير. ديله جمعيت آراسيندا كي موناسيبت، ديلين ايجتيماعي فونكسياسى، ديلين قورولوشو و اونون «دونيانى. گورمگه» تاثيري و س. پر بلئلر ايندي ده ديلچيلرين دىقت مركزينده دوران و حليني گوزلهين پر بلئلر دندير.

موعاصير دونيانين بىر سيرا اولكله رينده «ديل و جمعيت» پر بلئمينه حصر انديلميش چوخلو مونوقرافيا و مقاله لر نشر انديلميشدير. اونو گؤستر مگ كيفايتدير كي، تكجه «ديل و جمعيت» باشليغي ايله خئيلي مونوقرافيا چاپدان چىخميشدير.

دیلین ایجتیماعی حادیهه اولماسینی داها یاخشی قاوراماق اوچون دیلین جمعیتدن آسیلیلیغی، دیلین ایجتیماعی اونسیت فونکسیاسینی یئرینه یئتیرمه سینده کی سپنسیفیک خصوصیتلر، دیلین ایجتیماعی شو عورا و ایجتیماعی شو عورون دیله تاثیر، دیل قوروجولوغو مسالهلرینده جمعیتین رولو و س. کیمی پر بلملری نظر دن کئچیرمک واجیبیدیر.

معلوم اولدوغو کیمی، دیلین ایجتیماعی حادیهه اولماسینی ثبوت ائتمک اوچون ایره لی سورولن دلیللردن بیری. دیلین اینسانلار آراسیندا ان موهم اونسیت واسیطه سی اولماسیدیر. بو تئزیسدن بنله چیخیر کی، دیل اینسانلار آراسیندا اونسیت ساخالماغین یئگانه واسیطه سی دئییل، اولنلارین ان موهمودور. حقیقتن ده اینسانلار باشقا واسیطه لرله ده مثلا، یازی، ال حرکتی، ژئستلر، مورز الیفبای، موختلیف سیقناللار، آفریکادا تام-تام دیلی و س. ایله موناسیبت ساخالایر لار. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، بوتون بونلار، اولن، کومچی واسیطه لر دیر و جانلی اینسان دیلینی (سلسلی، سوزلو دیلی) عوض انده بیلیمیر، ایکینجیسی، اولنلار جمعیتین بوتون عوضولرینه عئینی درجه ده خدمت انده بیلیمیر، اوچونجوسو، یازی و مورز الیفبای کیمی واسیطه لر ایسه آنجاق سلسلی، سوزلو دیلین شرطی ایشارهلرله ایفاده سیندن باشقا بیر شئی دئییلدیر. بوتون بو کومچی واسیطه لر دیل ماتنرییاسیندان کناردا یاشایا بیلمز، دیل ایسه اولنلار سیز دا، اولنلارین کومچی اولمادان دا کئچینه بیلر، اینسانلار آراسیندا اونسیت خدمت انده بیلر.

دیلین ایجتیماعی حادیهه اولماسینی ثبوت ائتمک اوچون گوستریلن علامتلردن بیری ده بودور کی، دیل ده باشقا ایجتیماعی حادیهه لر (بازیس، اوستقوروم، مدنیت، ایدئولوگیا و س.) کیمی جمعیه، جمعیت حیاتی خدمت اندیر. جمعیه خدمت ائتمه سی فاکتی هله دیلی ایجتیماعی حادیهه حساب ائتمک حوقوقو وئر میر. طبیعت حادیهه لری ده جمعیه خدمت انده بیلر. مثلا، کولک موحرکی، سو هیدروتوربینی حرکت گتیریب اینسانلارین ائلکتتریک انئرژیزی آلماسینا خدمت اندیر، یاخود سون زامانلار دنیزین قاپارماسی و چکیلهمه سی کیمی طبیعت حادیهه لریندن ده ائلکتتریک انئرژیزی آلماق اوچون ایستیفاده اندیلیر. دیل اوز سپنسیفیک خصوصیتلرینه گوره تکجه طبیعت حادیهه لریندن دئییل، دیگر ایجتیماعی حادیهه لرینده فرقله نیر. بوتون دیگر ایجتیماعی حادیهه لر جمعیه یالنیز مو عین موناسیبتلرله بو یا دیگر فورمادا خدمت اندیر: بازیس جمعیتین ایقتیصادی حیاتی خدمت اندیر، اوستقورومون سپنسیفیک خصوصیتی بودور کی، جمعیه سیاسی، حوقوقی، انستتیک، مدنی و س. ایدئولار لا خدمت اندیر و جمعیتین اویغون دونیا گوروشونو یارادیر. معلوم اولدوغو کیمی، اوستقوروم دگیشکندیر، بازیدن آسیلیدیر. هر بازیسین اوزونون اوستقورومو اولور، بازیس دگیشدیکده اوستقوروم ده دگیشیر. ایستر بازیس، ایستر سه ده اوستقوروم جمعیه خدمت اندرکن صینفلره موناسیبتده لاقئید دئییل، حالبوکی دیل جمعیه خدمت اندرکن صینفلره لاقئید موناسیبت بسله میر، جمعیتین بوتون طبقه لرینه عئینی جور خدمت اندیر. بیر ایجتیماعی حادیهه کیمی دیلین سپنسیفیک خصوصیتلریندن باشلیجاسی بودور کی، جمعیه مو عین بیر ساحه ده خدمت اندن دیگر ایجتیماعی حادیهه لرین فرقلی اولراق، دیل اینسان فعالیتین بوتون ساحه لرینده جمعیه خدمت اندیر. بونا گوره دیلی دیگر ایجتیماعی حادیهه لریندن هنج بیری ایله عئینی لشدیرمک لمان.

دیل نه مدنیت فورماسی، نه مو عین صینفین ایدئولوگیا سی، نه ده اوستقورومو دئییلدیر.

دیل و ایجتیماعی شعور

دیلین بیر ایجتیماعی حادیهه کیمی اساس خصوصیتلریندن بیری ده اونون ایجتیماعی شو عورو ایفاده ائتمه سیدیر. باشقا ایجتیماعی حادیهه لر ده ایجتیماعی شو عورو ایفاده انده بیلر. لاکین باشقا حادیهه لرین فرقلی اولراق، دیل ایجتیماعی شو عورو هر طرفلی عکس و ایفاده اندن یئگانه واسیطه دیر. ماتنریالیزم اؤیره دیر کی، ایجتیماعی شو عور ایجتیماعی معیشتین اینعیکاسیدیر. دیله شو عورون موناسیبتینه حصر اندیلیمیش بیر اثرده یازیلیر: «دیل ده شو عور کیمی قدیمدیر، دیل باشقا اینسانلار اوچون موجود اولان و یالنیز بونولا دا منیم اوزوم اوچون ده موجود اولان پراکتیک رنال شو عوردور. شو عور کیمی دیل ده یالنیز احتیاجدان، باشقا اینسانلار لا اونسیت احتیاجیندان دوغور. هارادا مو عین بیر موناسیبت موجوددور سا، منیم اوچون موجوددور. حیوان هنج بیر شئی «موناسیبت» بسله میر، حیوان اوچون اونون باشقالارینا موناسیبتی موناسیبت کیمی موجود دئییلدیر. بنله لیکله، شو عور لاپ اولدن ایجتیماعی محصول اولموش و عومومیتله اینسانلار موجود اولدوقجا بنله ده قالا جاقدیر».

مارکسیزم کلاسیکلرینین ایجتیماعی شو عورون ماهیتی حاقیندا سؤیله دیکلری دوزگون فیکیرلره باخما یاراق، چوخ واخت ایجتیماعی شو عور ایدئولوگیا و تفکورله قاریش دیریلیر. سون زامانلار بو قاریش قلیق آرادان قالدیریلیر. مثلا، و. ف. زیکوئتس یازیر: «شو عور تفکورون مضمونودور. شو عور اینسانلارین ایجتیماعی و شخصی پراکتیکاسی نین واسیطه لی، عومومی لشدیریلیمیش فورمادا، باشقا سوزله دئسک، مفهوم فورماسیندا اینعیکاسیدیر. ایجتیماعی شو عور جمعیتین بوتون معنوی اینکیشاف سویه سی نین عومومی خاراکتتر یستیکاسیدیر» 2.

پسیخولوقلار شو عورا ایجتیماعی گنرچکلینگین اینعیکاسی کیمی باخیر لار. اولار شو عورون عمله گلمهسی اوچون یئنی حیات فورماسی-نین-بشری وارلیغین یار انماسینی ضروری حساب اندیرلر. حیوانلاردا شو عور اولمور، شو عور یوکسک درجهده اینکیشاف ائتمیش اینسان بئنی نین محصولودور و بئنین نطق فونکسیاسی ایله علاقه دار دیر. شو عور اینسانین گنرچکلینگه موناسیبتیدیر. ک. مارکس یازیر کی، منیم موحیطیمه منیم موناسیبتیم منیم شو عورومدور. دئمهلی شو عور واسیطه سیله اینسان اطراف موحیطی، وارلیغی موجدلدشیدیر یلمیش شکیلده عومومیشدیریر. حرکتی ایره لیجه دن عقلی ایداره اندیر و فعالیتی نین نتیجه لرینی قباقدان گؤرور. شو عور ایجتیماعی امگین محصولودور. نه قدر کی، اینسانین اولو اجدادی اولان اینسانانیزر منیمون ایجتیماعی امکله مشغول اولمور، اطراف موحیط، دئمهلی، اؤزو کیمی وارلیقلارا دا موناسیبت بسله میر، نیطقه احتیاج حیس ائتمیر، بئله اولان تقدیرده اونون شو عوروندان دانیشماق اولماز. ف. انفنلسین گؤستر دیگی کیمی اینسان، شو عور و نطق عینی زماندا، ایجتیماعی امک پروسئسینده یار انیر.

پسیخولوقلار شو عور دئدیکه اینسایین بوتون روحی عالمینی باشا دوشورلر. اولار شو عورو فعالیت کیمی، پروسئس کیمی قبول اندیرلر. بو پروسئسده اینسان اطراف موحیطی و اؤزونو درک اندیر، باشقا اینسانلارلا موناسیبتده گنرچکلینگه عکس ائتدیریر و اطراف گنرچکلینگه حاقیندا بیلک الده اندیر. اینسان الده ائتدیگی بیلگی اینعیکاس ائیلندن و اینعیکاس ائندن آیریر. اینسان فعالیتی نتیجه سینده اطراف موحیطین عومومیشدیر یلمیش شکیلده قاور انیلماسی ایسه یالینز دیل واسیطه سیله مومکوندور. بشریتین اطراف موحیط حاقیندا عصرلر بویو الده ائتدیگی بیلکلر، دیلده مؤحکم لندیر یلیر، نئجه دئیرلر، مادی عالمین اطراف موحیطین، گنرچکلینگه اوبینکتیو درک ائدیلمهسی اوچون زمین یار ادیلیر. دئمهلی، بیلکلر شو عورون اؤزگی نی تشکیل ائدیر.

شو عور اینسان فعالیتی نین ایجتیماعی تشکیلی ایله علاقه دار اولاراق یارانان یئنی کئیفیتلی پسیخولوژی پروسئس لردیر. اینسانین دیل واسیطه سیله نظری عومومیشدیر مهلر آپارا بیلک باجاریغی فردی اینسان «تجربه سینی» اولکی نسیل لری «تجربه سی» ایله عوض ائتمک ایمکانی وئریر. دیل ایجتیماعی ماهیت داشیدیغی اوچون ایجتیماعی موحیطین محصولو اولان تفکور ده ایجتیماعی خار اکتئر داشی ییر. هر بیر اینسان اونو احاطه ائدن آداملارین فیکیرلشدیگی کانتقور بیالارلا فیکیرلشیر، اولارین ایستیفاده ائتدیکلری مفهوم و آنالیشلار دان ایستیفاده ائدیر، بونا گؤره ده دیل جمعیتین یاشاماسی اوچون ان ایلکین شرطلردن بیرینه چئور یلیر.

دئیلنلردن بئله بیر نتیجه چخارماق لازیم دئیلدیر کی، شو عور دا، تفکور ده یالینز ایجتیماعی اولور، فردی شو عور، فردی تفکور مؤوجود دئیلدیر. طبیعیدیر کی، ایجتیماعی شو عور آیری-آیری فردلر طرفیندن یار ادیلیر، اینکیشاف ائتدیر یلیر و زنگینلشدیر یلیر. بشریتین عصرلر بویو مدنیت. اینجه صنعت، علم و ادبیات، تنخیکا ساحه سینده الده ائتدیگی بوتون نایلنلر یالینز فردی شو عور واسیطه سیله توپلانمیشدیر. ایجتیماعی شو عور یالینز آیری-آیری فردلرین، جانلی آداملارین فردی شو عورو واسیطه سیله فعالیت گؤستریر. فردی شو عور آیری-آیری آداملاردا گنرچکلینگه یوکسک اینعیکاسیدیر. جمعیت یالینز آیری-آیری فردلرین شخصی معیشتی اساسیندا اطراف موحیطی قاور اییر، باشا دوشور و دگیشیر.

لاکین ایجتیماعی شو عوردا اولانلارین دیلین ماتریال سیستمینده عینی ایله اینعیکاس اولوندوغونو دوشونمک اولماز. شو عور، اونون محصولو تفکور و تفکور کانتقور بیالاری، جومله دن آنالیش و مفهوم لار دیله و دیل سیستمینه نیسبتن داها موحتریکدیر، داها سور عتله دگیشیر. موحتلیف دیلدرده جانسیز اشیا لارین موحتلیف قراماتیک جینسلر، مثلا، روس دیلینده دروقا «بول» سؤزونون قادین پوت «بول» سؤزونون کیشی جینسینه عاید اولماسینی تفکور قانونلاری ایله ایضاح ائتمک مومکون دئیلدیر، بو تیپلی میثاللاری منطیقله اساسلاندیرماق اولمور. ق. . وینکور یازیر کی، «...دیل... اؤزونون بیر دفعه یارانمیش ماتریال قورولوشونو قالیق شکلینده بو قورولوشو توره تمیش مدنی اینکیشاف دؤورونو بیتیردیکن سونرا دا اوزون زامان ساخلاماق قابیلیتینه مالیکدیر»³.

دیله شو عورون قارشیلقلی موناسیبتلریندن دانیشارکن بو پروبلئم اطرافیندا بوراخیلان بعضی مئتودولوژی سهولری ده گؤستر مک لازیمدیر.

معلوم اولدوغو کیمی ماتریالیست فلسفه شو عورون - صینفیلیگینی قبول ائدیر. پسیخولوگیایا حصر ائدیلمیش ادبیاتدا دا شو عورون صینفیلیگی حاقیندا فیکیرلره تصادوف اندیریک: «شو عور ایجتیماعی وارلیغین اینعیکاسیدیر. اینسانلارین ایجتیماعی وارلیغی اولارین ایجتیماعی شو عورونو تعیین ائدیر. اینسانلارین ایجتیماعی وارلیغی نین دگیشمه سی ایله ایجتیماعی شو عور دا دگیشیر. صینفیلی جمعیت شرایطینده اینسانین شو عورو صینفیلی خاصیت داشی ییر. اینسان شو عورو ایجتیماعی وارلیغین دگیشیلمه سیندن نیسبتن لنگ گندیر، اوندان گنری قالیق»⁴.

بونولا علاقه دار اولاراق، ن. ی. مارر و اونون آردیجیلارین بوراخدیقلاری بعضی مئتودولوژی سهولری نظر دن کنچیرک. ن. ی. مارر دیلین صینفی و اوستقوروم خاراکتئرده اولماسی حاقیندا نظریه ایره لی سورموش، اونون آردیجیلاری ایسه بو نظریه نی اینکیشاف ائتدیر میشدیلر. ن. ی. مارر یازیردی: «صینفی اولمایان دیل یوخدور، بو سببدن ده صینفی اولمایان تفکور یوخدور»⁵.

دیلین صیفي اولماسی نظریه‌سی‌نین طرفدار لاری دلی ایئولوگیانین محصولو حساب اندیرلر. لاکین دیل ایئولوگیانین محصولو دئییلدیر. عومومیتله، دیلین ماتریال سیستمنینه داخل اولان سؤزلرین بویوک اکثریتی‌نین معناسی ایئولوگیایا، صیغیله مونا سیبیتینه گۆره نئیرلر. محض بونا گۆره ده دیل ایئولوگیایا بویالی و بویاسیز فیکیرلری، موکامیلری عئینی مووقیتله ایفاده ائتمک قابیلیتینه مالیکدیر. بو خصوصیتی اولماسا ایدی، دیل اؤز باشلیجا کومونیکاتیو فونکسیاسی اولان عومومی اونسیت و اسیطه‌سی اولماق وظیفه‌سینی یئرینه یئتیره بیلمز دی.

ن. ی. مارر و اونون آردیجیلارینین دیلین اوستقوروم خاراکتیرلی اولماسی حاقینداکی فیکیرلری ده یانلیشدیر. ن. ی. مارر دیلین اینکیشافینی جمعیتین اینکیشافی ایله، ایجتیماعی-ایقتیصادی فورماسیالارین اینکیشافی ایله عئینی‌لشدیریردی. یازیردی: «تفقورون دگیشمه‌سی مجموعو موختلیف تصروفات سیستملریندن و اولنارا جاواب وئرن ایجتیماعی قورولوشدان دوغان سسلی نیطقین قورولماسی‌نین اوچ سیستمدیر:

(1) موختلیف اساس و فونکسیونال مضمون اولمایان پولیسئمانتیک سؤزلو سینتنتیک نیطق قورولوشو ایبتیدایی کومونیزم،

(2) امگین ایجتیماعی بؤلونمه‌سی زمینده موختلیف تصروفات نوو علرینین آیری اولماسی اساسلان ایجتیماعی قورولوش، یعنی جمعیت پئشهلر اساسیندا بؤلونور، واحد جمعیت ایبتیدایی سنخلر شکلنده ایستحصال-تئخنیکا قروپلارینا بؤلونور، بو قورولوشا نیطق حیصه لرینین، فرازادا - موختلیف جومله‌لرین، جومله‌لرده اونون موختلیف حیصه لرینین آیریلماسی اویقون گلیر، بو قورولوشا سونرالار مورفولوژی عونصورلره چئوریلن موختلیف سؤزلر یارانیر، سؤزلرده اساس معنالار فرق‌لندیریلیر و اساس معنا ایله یاناشی سؤزه فونکسیونال معنا دا آرتیریلیر،

(3) امگین تئخنیکی بؤلوندویو، فلئکتیو قایدالی مورفولوگیاسی اولان سیلکلی یاخود صیغیله جمعیت» 6.

دیلی اوستقوروم حساب ائندلر دیلین تاریخی اینکیشافی خصوصیتلرینی باشا دوشمورلر. دیلین اینکیشافی تاریخی دیلده دانیشان خالقین ایقتیصادی اینکیشافی، خصوصن کئچیردیگی ایجتیماعی فورماسیالارلا قطعین عوضی صورتده باغلی دئییلدیر. بو و یا دیگر قراماتیک فومانین یارانماسی جمعیتین ایقتیصادی قورولوشو خصوصیتلری ایله علاقه‌دار دئییل، ایجتیماعی فورماسیالارین دگیشمه‌سی دیلین یاخود دیلین آیری-آیری کاتئقوریالارینین دگیشمه‌سینه سبب اولما بیلمز. هر هانسی خالقین ایقتیصادی-ایجتیماعی و دیلی‌نین اینکیشافی تاریخی توتوشدورساق، بو فیکیر تصدیق ائدیله بیلر. محمد فوضولی‌نین یازیب-یار ائدیگی دؤردن ایندییه‌دک آذربایجان خالقی اوچ ایجتیماعی فورماسییا (فئودالیزم، کاپیتالیزم، سوسیالیزم) کئچیرمیشدیرسه ده دیلیمیز ائله بیر اهمیتلی دگیشیکلیگه اوغرامامیشدیر. خصوصن آذربایجان دیلی‌نین قراماتیک قورولوشوندا آز-چوخ نظره چاریان دگیشیکلیک باش وئرمه‌میشدیر.

دیله شو عورون مونا سیبیتی مساله‌سینده بوراخیلان سهلردن بیر ی ده اولارین وحدتی‌نین پوزولماسی، بو قارشیلیقی مونا سیبیتده دیله اوستونلوک وئریمه‌سیدیر. بو ایدیانین طرفدار لاری دیلی گنرچکلیگین یارادیجیسی حساب اندیر، اونون اینسان شو عورونو فورمالاشدیردیغینی ایدیعا اندیرلر. بئله فیکیر ایلک دفعه اون سکیزینجی عصر آلمان رومانتیکی ای. هنر دئرن اثرلرینده ایرملی سورولسه ده اون دو قوزونجو عصرده آلمان دیلچیسی، عومومی دیلچیلیگین بانسیسی هومبولدتون اثرلرینده اؤز عکسینی داها قاباریق شکیلده تاپیر. هومبولدتا گۆره، دیل اینسانلارین طبیعتی‌نین اؤزونده مؤوجودور، اولارین روحی قوه‌سی‌نین اینکیشافی و دونیاگؤروشونون اینکشافی اوچون ضروریدیر. دیل خالق روحونون ضروری تظاهورودور، خالقین دیلی اونون روحودور. موختلیف خالقلارین دیلرینین قورولوشو اونا گۆره موختلیفدیر کی، اولارین روحلاری دا موختلیفدیر. دیل نجه فورما قبول ائتمه‌سیندن آسیلی اولمایارق خالق حیاتی‌نین روحی تجسومودور. دیل، نجه دئیرلر، اینسانلا طبیعتین اونا تاثیر ائدن داخلی و خارجی اوبرازی آراسیندا دورور. اینسانین اطراف محیطی قاوراماسی و فعالیت گؤسترمه‌سی اونون تصوروندن آسیلی اولدوغو اوچون اونون اشیالارا مونا سیبیتی تامامیله دیله معین اولونور و ایفاده ائدیله. هومبولدتون فیکیرلری سونرالار یئنی هومبولدتچولار طرفیندن داها دا اینکیشاف ائندیریلیمیشدیر.

البته، هومبولدتون ایرملی سوردویو فیکیرلری بوتونلوکله سهو آلداندرماق اولماز. چوخ واخت دیل تفکور پروسسینده تنظیمله‌یجی رولونو اویناییر. لاکین بو فیکیری بوتونلوکده قبول دا ائتمک اولماز. هر شئیدن اول، دیل اطراف محیطین اینسان بئینینده اینعیکاسی اساسیندا یارانیر، دیل عالمی یارادان مستقیل قوه دئییلدیر. بوندان علاوه، حاضریدا ثوبوت ائدیلمیشدیر کی، تفکور فورما و کاتئقوریالاری، بوتون خالقلاردا عئینی‌دیر، دئمهلی، اطراف محیطین موختلیف میلنلرین نوامینده‌لرینین بئینینده اینعیکاسی دا عئینی‌دیر، حالبوکی خالقلارین دیلری موختلیفدیر.

دېلېن اينكيشافي بىلاواسىپه اولماسا دا، دولايىسى ايله اينسان جمعيتى نىن دگىشمەسىندىن آسپىلدىر. دىل ايجتيماعى حادىثە اولدوغو اوچون جمعيتدە باش وئرن بعضى دگىشكىلىكلر دېلېن اينكيشافىنا اوز تائىرىنى گۆسترمەيە بىلمز. دېلېن اينكيشافى نىن جمعيتىن وضعيتىندىن آسپىلى اولماسى بارەدە بىر سىرا فىكىرلر نىن نظر دىن كىچىرك.

هر شىدىن اول دېلېن اينكيشافىنا جمعيتىن سوسىيال تشكىلى اوز تائىرىنى گۆستىرىر، جمعيتىن سوسىيال وضعيتى دىلدە اوز عكسىنى تاپىر. هله قديم زامانلاردان نظره چارپىردى كى، دېلېن وضعيتى دۆولتىن فورماسىندان و اىقتىصادى فورمىسىيانىن خار اكنترىندىن خىلى درجەدە آسپىلدىر. مثلا، فئوداليزم دۆوروندى دۆولت چوخلو مىقداردا كىچىك فئوداللىقلار پارچالانىر. هر بىر فئودال و موناستىر تورپاغى اوز- اوزلۇگوندە كىچىك بىر دۆولتە بنزمىر. فئوداللىقلار آراسىندا سىياسى، اىقتىصادى و مدنى علاقلەر حدىندن آرتىق ضعيف اولور. طبعى كى، جمعيتىن بنله قورولوشو كىچىك محلى دىالكت و لهجەلر يارانمىسى اوچون شرايط يارايدىر. جمعيتىن فئودال داغىنقىلىغى نه قدر قوتلى اولارسا، دىالكتلر آراسىنداكى اوزاقلاشمالار دا بىر او قدر گوجلۇ اولار. فئوداليزم جمعيتىدە دېلېن اساس و ارلىق فورمىسى محلى دىالكتلر دىر. مو عاصىر دىلدە مۇوجود اولان دىالكتلر فئودال پراكندەلىگى نىن دىلدە عكس اولونمىسىدۇر.

روس دىلچىسى پ. س. كوزننتسوونون آپاردىغى تدقىقاتلار گۆستىرىر كى، كىچىمىشە مولكدار اكنچىلىگى نىن گوجلۇ اينكيشاف ائىدىگى روسىيانىن مركزى قاراتورپاق زوناسىندا ايندى چوخلو لهجەلر موخافىظە ائىلىپ ساخلانمىشىدۇر. هالبوكى شىمالدا مولكدار اكنچىلىگى نىن ضعيف اينكيشاف ائىدىگى و كندىلر يان ايش، قازانچ آردىنجا شەرلرە و باشقا قوبۇر نىيالارا كندىكلر يئرلردە بىر لهجە چوخ كىنىش اراضىنى احاطە ائىدىر. دىالكتلر يان بىر لىشىب بىر دىل حالىندا تمر كوزلشمەسى ياخود دىالكتلر يان بىر- بىرىندىن آرانىب بىنى دىلر عملە كىرمەسى دە جمعيتىن وضعيتى ايله علاقه دارىدۇر. ف. ائىقئلس «عائىلە نىن، خصوصى مولكىتىن و دۆولتىن منشايى» ادلى اثرىندە بو پروسئىلر گۆزل اىضاح ائىمىشىدۇر. محلى دىالكتلر يان ايشلندىگى اراضىلر آراسىنداكى سىياسى، اىقتىصادى و مدنى علاقلەر مۇحكملندىكە، فئودال پراكندەلىگى آرادان قالدىرىلدىقدا دىالكتلر ياخىنلاشۇر، بىر دىل حالىندا تمر كوزلشۇر. عكسىنە، فئودال پراكندەلىگى گوجلندىكە، محلى دىالكتلر يان ايشلندىگى اراضىلر آراسىنداكى هر جور سىياسى، اىقتىصادى و مدنى علاقلەر اوزون مودت اوچون ياخود هميشەلىك كىسلىدىكە دىالكتلر آراسىنداكى فرق آرتىر، بۇيويور، كىكىنىشۇر، دىالكتلر بىر- بىرىندىن اوزاقلاشۇر و مۇستقىل دىلرە چئورىلىر. منشاجە قوهوم اولان دىلر محض دىالكتلر يان بىر- بىرىندىن بو جور اوزاقلاشۇب مۇستقىلشمەسى اى نىتىجەسىندە عملە گلەمىشىدۇر.

كاپىتالىزم يان اىنمىسى مركزى دۆولتىن گوجلنمەسىنە سبب اولور، چونكى فئودال پراكندەلىگى كاپىتالىزم يان اينكيشافىنا مانع اولور. فئودال پراكندەلىگى نىن آرادان قالدىرىلمىسى، مركزى دۆولتىن گوجلنمەسى و كىچىك كىنىزلىقلار يان بىر بىندە ياخشى تشكىل اولونموش و احدى دۆولتىن يان اىنمىسى اينكيشاف ائىمكىدە اولان كاپىتالىزمە بىر نىچە سببىن لازىم اىدى:

1. گوجلۇ مركزى دۆولت بورژوازىيانىن منافىعنى اۆلكە نىن بوتون اراضىسىندە داها ياخشى مودافىعە ائىدىردى؛

2. مركزى دۆولت بورژوازىيانىن بۇيوك احتىياج حىس ائىدىگى و احدى داخىلى بازار يان اىدىردى؛

3. و احدى داخىلى بازار يان اىنمىسى صنایع نىن اينكيشافىنا، مىلى بورژوازىيانىن دونيا بازارىنا چىخماسىنا و باشقا اۆلكەلر يان بورژوازىياسى، صنایعسى ايله موفقىتله رقابت آپارماسىنا كىنىش اىمكانلار آپىردى.

كاپىتالىزم يان مۇبدانا چىخماسى مىلتىن مۇبدانا چىخماسىنا، سونوجو عامىل اىسە مىلى دېلېن يان اىنمىسى و فورمالاشماسىنا سبب اولدۇ. مىلى دىل تدرىجىن ادبى دىلە چئورىلىر و بوتون واسىپلرله تىلغى ائىلىر. مطبوعات و تحصىلن عومومىلى ادبى دىل اساسىندا آپارلمىسى مىلى دىلېن محلى دىالكتلرە تائىرىنى گوجلندىرىر، مىلى ادبى دىلله دىالكتلر آراسىندا فرقلر يان كندىكە آلامىسىنا سبب اولور. بورژوا جمعيتىدە مىلى تمر كوزلشمە ايله ياناشى اونون تام عكسى اولان دىفنر نىسىيالاشما حادىثەسى دە كندىر - جمعيت سوسىيال قروپلار پارچالانىر. جمعيتىن سوسىيال قروپلار پارچالانمىسى مىلى دىلدە سوسىيال دىالكتلر يان، ژارقون، آرقو و س. مۇبدانا چىخماسىنا سبب اولور.

صىنىفلى جمعيتدە مىلتىن تمر كوزلشمەسى بعضاً مىلتچىلىگىن تظاهورونە سبب اولور. مىلتچىلىك اىسە دىل سىياسىتىنە گوجلۇ تائىر ائىدىر. بو تائىر اوزونو موختلىف فورمالاردا گۆستىرىر:

1. دىلدە پورىزم عنعنە لرى گوجلەنر. مثلا، توركىيەدە رىسپوبلىكا قورولدوقدان سونرا مىلى شو عورون اىنمىسى ايله علاقه دار، مىلى دىلېن غىرى- تورك عونصورلردن تمىزلمەسى شواري مۇبدانا ائىلىر، عرب و فارس دىلر يان ائىلمىش سوزلر يان عوضىنە مىلى تورك سوزلر يان ائىستىفادە ائىلىر. سون 50 اىلدە تورك دىلى نىن لوغت تركىبى نىن 30-35 فاىضى يئىلشۇر يلمىشىدۇر.

2. چوخمىلتلى دۇولتلىرىدە بىر دىللىن - حاكىم مىلتىن دىللىن يارادىلىرى، آزلىقدا قالان مىلت و خالقلار بىر دىللىرى سىخىشدىرىلىرى. چار يىزمىن حاكىمىتى شرايطىدە روسىيادا روس دىللىنىن ايحىسارىنىن يارادىلماسى، پولياك، بىلوروس و دىگر آزلىق تىشكىل ائىن خالقلار بىر دىللىرىنى سىخىشدىرىلماسى بونا مىثال اولايلىر.

3. اولموش، تارىخ صحىفه سىندن چىخىش دىل دىرلىدىلە، برپا ائىدىلە بىلر. ايكىنجى دونيا موخارىبەسىندىن سونرا ايزراىل دۇولتى يارادىلىقدا قىدىم يهودى دىلى بو اولكە اوچون دۇولت دىلى اعلان ائىلدى. اولو قىدىم يهودى دىلى ايورىت (عبرىت) آدى ايله مكنبلردە تدرىس اولونماغا باشلادى. مو عاصىر يونانىستاندا كافارئوس آدىل آرخاىك اولسويون فعالىت گۇسترمەسى مو اولموش دىللىن قىسىم برپا ائىدىلمەسىنە نومونە اولايلىر. كافارئوس اولو قىدىم يونان دىلى ايله جانلى، مو عاصىر، يئنى يونان دىلى آراسىندا بىر نۇوع گوزشت، كومپرومىس تىشكىل ائىدىر.

جمعىتىن سوسىيال دىفنرئىسسىياسى دا دىلدە اوز عكسىنى تاپايلىر. مو طلق عىنى تىركىبلى اىنسان جمعىتىنە تصادوف ائىتمك مو مكنون دئىلدىر. جمعىت صىنقى، سىلكى، املاكى، پئشە و س. باخىمدان طبقرلە بۇلونور. بئله طبقرلشمە دىلە دە اوز تائىرىنى گۇستىرر، دىلدە سوسىيال دىالئىكلر يار ائىر. اىجتىماعى اىستئىخالىن موركبلىشمەسى و امگىن بۇلونمەسى دىلدە دىفنرئىسسىياسىا حادىثەسىنىن گولچلمەسىنە سىبب اولور. بو مو صوصىت اوزونو ان موخ لئىسكىا، مو صوصن تئرمىنالىوگىيا ساحەسىندە گۇستىرر. هر پئشە و صنعت ساحەسىنىن اوز مو صوصى تئرمىنالىوگىياسى يار ائىر، بىر پئشە ساحىبى دىگر پئشە ساحەسىندە اىشلەدىللىن تئرمىنلر يار باشا دوشمور، يا دا چىن باشا دوشور. پئشە لئىسكىاسى ايله ياناشى آرقو، ژارقون و س. اوچون تىپىك اولان لئىسكىا دا يار ائىر، مئىن، طلبە، اوغرو و س. ژارقونو لئىسكىاسى.

عادتن، جمعىتىن سوسىيال دىفنرئىسسىياسى ايله علاقەدار اولان دىللىن سوسىيال دىفنرئىسسىياسى دىللىن لئىسكىاسى ساحەسىندە اوز تائىرىنى گۇستىرر. لاكىن انلە حاللارا دا تصادوف ائىلدىر كى، دىللىن دىفنرئىسسىياسى قرامماتىكا ساحەسىنە دە نوفوذ ائىدىر. شرق دىللىرىندىن بعضىلرىندە، مئىن، ياپون و كورئا دىللىرىندە، دانىشانىن مو صابىبىنە موناسىبىتىدىن آسىلى اولاراق، فعلىن موخ تلىف فورمالارى اىشلەدىلدىر. كورئا دىللىندە فعلىن خىطاب، نزاكت. مو رمت، قابا و س. جاواب فورمالارى معلومور. لاكىن قنىد ائىتمك لازىمدىر كى، دىللىن بو جور سوسىيال دىفنرئىسسىياسىنىن قرامماتىكيا تائىرى يالنىز فعلىن موخ تلىف نزاكت درجەسى ايله علاقەدار فورمالارىنىن اىشلەتمەسى ايله محدودلاشىر، دىلدە مو صوصى صىنقى قرامماتىك قورولوشون يار ائىمىسنا سىبب اولمور.

صىنقى دىفنرئىسسىياسىا بعضى جمعىتىن مو عىن اىجتىماعى طبقرسىنىن مو مخالق دانىشوق دىللىندىن فرقلىن ادبى دىل يار ائىماسى فورماسىندا دا دىلە اوز تائىرىنى گۇستىرر. مئىن، آ. پ. بار ائىنىكوو عصرىمىزىن 30-جو اىللىرىنىن اوللرى اوچون هىندىستان دىللىرىنىن وضعىتىندىن بحث ائىركن يازىر كى، هىندىستانىن مو عاصىر ادبى دىللىرى حاكىم صىنقىلرىن منافعىنە خىدمت ائىتمك اوچون او بوغونلاشدىرىلمىشىدى، پرولتئارىيات و كندىللىرىن گىنىش كوتلەسى اوچون چىن ائىللىرى. موخ و ائىت مو عىن اىجتىماعى طبقرلر گىنىش خالق كوتلەسىندىن فرقلىمك اوچون آرتىق اىستىفادەن چىخىش بىر دىلى اوز آرارلىرىندا اونىست واسىطەسى كىمى قبول ائىدىرلر. مئىن، 1951-جى اىلدە 555 نفر، 1961-جى اىلدە 2،5 مىن نفر هىندلى سانسكرىت دىللىنى آنا دىلى آداندىرمىش، 200 مىن نفرە ياخىن هىندلى اىسە سانسكرىت دىللىنى ايكىنجى دىل حساب ائىدىگىنى سۇىلەمىشىدىر.7

دنىموقرافىك دگىشكىلكلر دە دىلدە اوز عكسىنى تاپىر.

دنىموقرافىك دگىشكىلكلىك دندىكدە اهالىنىن آرتماسى ياخود آزالماسى، شهر و كند اهالىسى آراسىندا كى نىسبىتىن دگىشمەسى، اهالىنىن ائىتىك تىركىبى و س. نظردە توتولور. اىنقىلابدان سونرا شهر اهالىسىنىن آرتماسى شهر كوئىنسىنىن 8 اىشلنمە داىرەسىنى گىنىشلىدىرىدى، دىگر طرفدىن، موخ تلىف دىالئىكلرىن نومابندەلرىنىن صنایع مركزىنە گلەمەسى و اونىستدە اولماسى ادبى دىللىن اىشلنمە داىرەسىنى خئىلى گىنىشلىتمەسىنە دىگر طرفدىن اىسە دىالئىك نىطقىنى خئىلى محدودلاشماسىنا سىبب اولدو. صنایعنىن اىنكىشاقى ايله علاقەدار كند اهالىسىنىن شهرە آخماسى ادبى دىلە دە تائىر گۇستىرر.

چوخمىلتلى دۇولتلىرىن خاراكئىرى دە دىللىن وضعىتىنە تائىر گۇسترن فاكئورلاردان بىرىدىر. بئله دۇولتلىرىدە، بىر قايدا اولاراق، بىر دىل اساس اونىست واسىطەسى رولو اويناىر. آمئرىكا بىرلشمىش شتاتلارىندا اىنگىلىس، هىندىستاندا هىندى دىللىرى بو قىبىلدىر.

اهالىنى بىر بىر بىر باشقا بىرە كۇچمەسى دە دىالئىك فرقلىرىنىن گولچلمەسىنە، حتا يئنى دىللىن يار ائىماسىنا سىبب اولايلىر. مئىن قىدىم نوروئچللىرىن اىسلاندىيا آداسىنا كۇچمەسى اصلىندە قىدىم نوروئچ دىللىنىن كونسئرولشمىش فورماسى اولان اىسلاند دىللىنى يار ائىماسىنا سىبب اولموشدور. آفرىكادا آفرىكانس دىللىنى، برازىلىيادا برازىلىيا پورتوگىز دىللىنى يار ائىماسى دا بو فاكئورلا علاقەداردىر.

ایشغالچیلارین بؤیوک کوتله حالیندا بیر اۆلکهیه آخماسی دیل دگیشمه لرینه سبب اولور. اور دو دلی نین فورمالاشماسی بونا میثال اولای بیلر. هیندیستانین شیمالینا کوتلوی صورتده گلن فارس دیلینده دانیشمان موسلمانلار لای نیرلی پنجا ب و هیندی دیل لرینین بیر نچه عصرلیک سیاسی، ایقتیصادی و اینضیباطی موناسیبتی اساسیندا هیندوستانی (وردو) دیلی یار انمیشدیر. یاددیلی خالقلارین کوتلوی صورتده آخینی بی رلی دیل لرین سیخیشدیر یلیب تامامیله آرادان چیخار یلماسی ایله ده نتیجه لهنه بیلر. فرانسادا قاللارین، بولقاریستاندا فراکیالیلارین، اوکراینادا سکیف لرین، آذربایجاندا ایر اندیلی قبیله لرین تاریخ صحنه سیندن چیخماسی بونون نتیجه سی دیر.

جمعی تین موخالیف ایقتیصادی اینکیشاف سوییه سینده اولماسی دا دیلده ایزلر بوراخیر. اۆلکه نین آیری-آیری رایونلارینین ایقتیصادی جهندن غیری-برابر اینکیشافی دا مو عین حاللاردا دیل دگیشمه لرینه سبب اولای بیلر. ادبی دیل لرین فورمالاشماسی تاریخیندن معلومور کی، ایقتیصادی جهندن داها چوخ اینکیشاف انتمیش اراضی نین دیالکتکی عومومیلی ادبی دیلین یار انماسی اوچون بازار تشکیل اندیر. مثلا، داشکند دیالکتکی اؤزبک ادبی دیلی اوچون، باکی دیالکتکی آذربایجان ادبی دیلی اوچون، موسکوا دیالکتکی روس ادبی دیلی اوچون بازار اولموشدور. تاریخدن انله حاللار دا معلومور کی، ایقتیصادی جهندن اینکیشاف انتمیش اراضیده ایشلنن دیالکتک بوتون اۆلکه اوچون میلی دیله چنوریلیر. مثلا آنتیکا دیالکتکی عومومونان دیلی اوچون کویئ اولموش، لاتین دیلی اوللر لاتسیوم آیالتی نین دیالکتکی اولموش، ایل دو فرانس آیالتی نین دیالکتکی ایسه سونرالار فرانسیز دیلی نین یار انماسیندا اساس رول اوینامیشدیر.

ایقتیصادی جهندن اینکیشاف انتمه میاش اۆلکه ده دیالکتک پارچالانماسی نین درجه سی یوکسک اولور. او. یسنپئر سننن وئردیگی معلوماتا گۆره، اوسترا لیبیانین بیر نچه میللیک آوریگن اها لیبی 200 دیالکتکه دانیشیر. عکسینه، صنایع نین جوشغون اینکیشافی، صنایع مرکز لرینین یار انماسی موخالیف دیالکتک نوماینده لرینین بیر اراضیده یاشماسینا دایمی اونسینده اولماسینا و دیالکتک پارچالانماسی نین آرادان قالخماسینا سبب اولور.

اوستقوروم خاراکتئرلی حادثه لر ده دیله تاثیر گۆستریر. اۆلکه میزده اوللر یازیسی بئله اولمایان بیر سیرا دیل لر میلی ادبی دیل سوییه سینه یوکسلمیش، آزلیق تشکیل ائدن خالقلار اؤز دیل لرینده مکتب و مطبوعات یاراتمیش، ادبیات و اینجه صنعتی اؤز میلی دیل لرینده اینکیشاف اندیر میشلر، بوتون خالقلارینین دیل لری اوچون سجبیه یی اولان پرو سئسلر-دیلین ایجتیماعی فونکسیاسی نین گنیشلنمه سی، اولوبلارین اینکیشافی، مو عین دیل نورمالارینین حاضر لانماسی، دیلین لوغت ترکیبی نین چوخالماسی-بوتون بونلار لئنین میلی سیاستین نتیجه سی دیر و اوستقورومون دیلین اینکیشافیندا نجه رول اوینایا بیله جگینه پارلاق نومونه دیر.

مو عین شرایطه دین ده دیلین اینکیشافی و یاییلماسیندا مو عین رول اوینایا بیلر. معلوم اولدوغو کیمی، هر بیر دین مو عین دیله مؤحتاجدیر. بونا گۆره ده دین مو عین بیر دیلین اینکیشافیندا ماراقلیدیر. «دینی» دیل لر اولان لاتین و عرب دیل لرینین گنیش یاییلماسی بونولا علاقهدار دیر. دینین یاییلماسی همین دینی قبول ائدن یاددیلی خالقی نین دیلی نین اینکیشافینا دا تاثیر اندیر. معلومور کی، ایسلام دینی نین یاییلماسی تاثیر آلتیندا، دئمک اولار کی، بوتون شرق دیل لرینه چوخلو میقداردا عرب سؤزلری و تئرمینلری داخیل اولموشدور. بوندان باشقا، مقدس کیتابلارین نشری بیر سیرا خالقلار اوچون یازی تاریخی نین باشلانغیچینا سبب اولموشدور. مثلا، خریستیانلیغین قبولو و خریستیان مقدس کیتابلارینین نشری سلویان خالقلارینین یازیسی یاراتمیشدیر.

اوستقوروم تیپلی حادثه لرین دیله تاثیر بندن دانیشارکن گۆرکملی یازیچیلارین دیلین اینکیشافینداکی رولونو اونوتماق اولماز. پوشکینین روس ادبی دیلی نین، دانته نین ایطالیان ادبی دیلی نین، سئروانتئسنن ایسپان ادبی دیلی نین، واقیفین آذربایجان ادبی دیلی نین. شوتا روستاوتلی نین گورجو ادبی دیلی نین یار انماسی و اینکیشافینداکی رولو هامییا معلومور.

جمعیته صینیفلرین و میلنچیلیک منافع نین مؤوجودلوغو دا دیلین اینکیشافینا تاثیر گۆستریر. دئییلنه گۆره هیندیستاندا مؤوجود اولان ایکی بؤیوک دیل-هیند و اوردو دیل لری بیر-بیرینه او قدر یاخیندیر کی، اولار ی بیر دیل حالیندا بیرلشدیرمک چوخ آساندیر. لاکین بونون اوچون هیندی دیلینده سانسکریت عونصورلرینی، اوردو دیلینده ایسه عرب و فارس دیل لری عونصورلرینی محدودلاشدیرماق لازیمدیر. آنجاق بیر زمانلار اینگیلیس بورژوازیاسی و دین خادیملری بو دیل لرین بیرلشمه سینده ماراقلی اولمادیقلاری اوچون بو دیل لر آراسینداکی فرقلری هر واسیطه ایله قورویوب ساخلا ماغا چالیشیر دیلار.

جمعی تین مدنی اینکیشافی دا دیله اؤز تاثیرینی گۆستریر. صنایع، کند تصروفاتی، تئخنیکا، علم و مدنی تین اینکیشافی دیلده یئنی آنلابیشلارین یئنی مفهوملارین یار انماسینا سبب اولور. یئنی آنلابیشلار دیلده یئنی سؤزلرین مؤیدانا گلمه سینین طلب اندیر: بئله لیکله، دیلین لئکسیک ترکیبی اینکیشاف اندیر. یئنی سؤزلر ایلك نؤوبه ده صنایع، تئخنیکا و علمین موخالیف ساحه لرینه عاید یار انیر و بعضی کؤهنه تئرمینلر اؤز معناسینی دگیشیر. اها لینی مدنی سوییه سی نین یوکسلمه سی ادبی دیلین ایشلنمه دایره سی نین گنیشلنمه سینه، بو عامیل ایسه اؤز نؤوبه سینده محلی دیالکتلرین فونکسیاسی نین دارالماسینا سبب اولور. ادبی دیلین فونکسیاسی نین گنیشلنمه سی سوسیال دیالکتلرین وضعیتیته ده دگیشیکلیک عمله گتیریر. اها لینی شیفاهی دانیشیق نیطقینده کیتاب و خصوصی لئکسیکادان ایستیفاده انتمه سی عومومیتله،

لئىكسىكانىن نئىترال طبقەسى نىن گىنىشلىنمەسى ايله نتيجهلىنير. ادبي دىلين فونكسىياسى نىن گىنىشلىمەسى ايله علاقه دار اولاراق اىستر شىفاھى، اىستر سە دە يازىلى نىطقىن اوسلوبلار نىن آرتماسى، اوسلوبلار نىن ايتىنىسىو شىكىلدە دىفنر نىسىاللاشماسى حادىتەسى باش وئرىر. ديگر طرفن، ادبي دىلين فونكسىياسى نىن گىنىشلىنمەسى واحىد اور فوئرفىك، اور فوئرفىك و قراماتىك نورمالار نىن ترتىب اندىلمەسىنى گونون واجىب مسالەسى كىمى قارشىيا قويولور.

نھایت، مدنىتىن اينكىشافي باشقا خالقلارلا علاقلر نىن گىنىشلىنمەسىنە، دىلدە بىن المىل سۆز و تئرمىنلر نىن چوخالماسىنا سبب اولور.

جمعیت و دىلين فورمالاشماسى

دىلى جمعیت يارادير و اونون كومونىكاتىو واسىطە كىمى اينكىشافىنا همىشە نظارت اندير.

طبعىدىر كى، دىل جمعیتىن بوتون عوضولرى طرفىندن بىر يئردە عىنىي زاماندا بىردن-بىرە بوتوؤ حالدا يارادىلا بىلمزدى. دىلين آيرى-آيرى سۆزلرى و آيرى-آيرى فورمالارى جمعیتىن آيرى-آيرى عوضولرى - فردلرى طرفىندن يارادىلير. آيرى-آيرى سۆز و فورمالار نىن يارادىلماسى اوچون تشببوت لازىمدىر؛ بىر سىرا سىبلر اوزوندىن جمعیتىن بوتون عوضولرى عىنىي زاماندا تشببوت ايرمى سورە بىلمز. لاکىن اينسانلار نىن پسىخو-فىزىولوژى قورولوشونون عىنىيلىگى، هامىدا اجتىماعى شو عورون مؤوجودلوغو، آسوسىياسىيانىن عومومىلىگىن هامى نىن اوغون تشببوت ايرمى سورە بىلمەسى پوتنسىيالى يارادير. اونا گۆرە دە بىر فرد طرفىندن ايرمى سورولن تشببوت باشقالارى طرفىندن دە ايرمى سورولە بىلر. محض بونون اوچوندور كى، بىر فردىن ايرمى سوردوبو تشببوت باشقا فردلر نىن پوتنسىيال تشببوتلرى ايله دىسسويانس يارادىرسا، باشقا فردلر طرفىندن، دئمەلى، جمعیت طرفىندن قبول اندىلير و دىل حادىتەسىنە، دىل فاکتىنا چئورىلير. اکثر حاللاردا يئنى سۆز و فورما شو عورلو صورتدە يارادىلير، دىلدە آرتىق مؤوجود اولان مودئله اساسلانير. مثلاً، آذربايجان دىلىندە آرتىق مؤوجود اولان سۆز يار اتما مودئلىنە گۆرە، اشيا آدى بىلدىرن سۆزلر نىن اوزرىنە-چى،-جى شىكىلچىسى آرتىر ماقلا پئشە بىلدىرن يئنى سۆز يار انير. آذربايجان دىلىندە قديم زامانلاردا «دىل» سۆز و مؤوجودور. علمىن اينكىشافي ايله علاقه دار اولاراق دىلين تدقىقى ايله مشغول اولان آدمالار منىدانان چىخىدقا دىمىرچى، اودونچو، آراباچى، ناخىرچى، سوجو و س. سۆزلرە آنالوگىيا اولاراق مؤوجود مودئل و حاضىر ماتئرىيال اساسىندا دىلچى سۆز و يارادىلدى. بىر سىرا حاللاردا جمعیت اىنتوتىتو صورتدە، سؤوقى-طبعىي ايله يئنى يارانان سۆزون دىل اوچون يارارلى اولوب-اولمادىغىنى تعىين اندير. بو باخىمدان روس دىلىندە كوپنىكا سۆزونون يارانماسىنى نظردن كنجىرك. 1535-جى ایلدە كنىياز ايوان واسىلىئوبچىن امرى ايله اوزرىندە الیندە نىزە توتان آتلى شىكىلى حىك اندىلمىش سىكە كسىلير و اونو (كوپنىكا دىنقا) (كوپنىك) «نىزە» دىمكىدر) آدلاندىر يارلار. آز سونرا اونو روس دىلىندەكى آنالوژى مودئل اوزرە (كوژانكا، كاستوركا و س. كوپنىكا آدلاندىر يارلار. عىنىي زاماندا موسكووكا (موسكووسكايا دىنقا) و يا نوو قورودووكا (نووقورودسكايا دىنقا) پول واحىدلرى دە يارادىلير. سونرالار واحىد روس دؤولتى يارادىلدىقا جو غرافى باخىمدان نئىترال اولان كوپنىكا سۆز و اوز رقىبلرى موسكووكا و نووقورودكا سۆزلرىنە غالىب گلير.

بعضاً دىلدە موققىتسىز سۆزلر دە يارادىلير. لاکىن اکثر حاللاردا بئله سۆزلر جمعیت طرفىندن رد اندىلير. جمعیت دىلە اونون داخىلى اينكىشاف قانولارىنا يابانچى اولان عونصورلر نىن داخىل اندىلمەسى نىن قاىغىسىنا قالمالدىر.

دىلين اينكىشافي نىن جمعیتىن وضعىتىندن آسىلىلىغى پروبلئىمىدن دانىشاركن گؤسترىلمىشدى كى، جمعیت قىسا مودتدە دىلين لوغت تركىبىندە نظره چارپاجاق درجەدە دگىشلىك عملە گتیره بىلر. عصرىمىز نىن 30-جو ایللر نىن سونرا موعاصىر تورك دىلى نىن لوغت تركىبى نىن يئنى لشدىر يلمەسى بارەدە سؤيله دىگىمىز سۆزلرى عىنىي ايله ماجار دىلى حاقىندا دا دىمك اولار. 18-جى عصر دە ماجار دىلى نىن زنگىنلشدىر يلمەسى گنىش و وسعت آلىر و حتا ي. بالاشنانىن فىكرىنچە، ساغلام اولمايان مجرايا دوشور. لاکىن مؤلفىن فىكرىنچە، سۆز ياراتمانىن بو اوصوللارى دىلين طبعىي اينكىشافي ايله ضىدیتە گىرىر دىسە دە، ماجار دىلى نىن لئىكسىياسىنى چوخلو مىقداردا يئنى و لازىملى سۆزلرە زنگىنلشدىردى. 9.

سۆز ياراتمانىن انلە ساحلرى دە وار دىر كى، يئنى سۆزلر نىن حىاتىلىگى نىن تصدىقىندە جمعیت، دىمك اولار كى، هئچ بىر رول اوينامىر. بو هر شىدن اول، خصوصى تئرمىنلر نىن يارادىلماسىنا عاید اندىلير. مثلاً، كشف اندىلان كومتاىا و يا ديگر سما جىسمىنە اونو تاپاننىن آدىنىن وئرىلمەسى ياخود قانونا، كشف، حادىتە، مىنئرا لا اونو كشف اندىننىن، مىنئرا لا اونون تاپىلدىغى يئرنىن آدىنىن وئرىلمەسى بونا مىثال اولار بىلر.

بئني سۆزون ياخود قرامماتيک فورمانين يارانماسيندا ديل داخيلي و ديل خاريجي عاميللرين بؤيوک موختليفلينگينه باخماپاراق، بو سۆز و فورمالارين ياشاماسي اوچون سون سۆز و جمعيت دنئير، جمعيتين قبول ائتمهديگي سۆز و قرامماتيک فورمالار حياتا وثيقه آلمير. جمعيت ديلى يارادير و فورمالاشديرير. ديل جمعيتين محصولدور.

- 1 Çoxdillilik (eləcə də ikidillilik) sözünün məcazi mənadan başqa iki işləmə məqamı vardır: Çoxdilli Qafqaz, çoxdilli SSRİ, çoxdilli Afrika deyəndə bir ərazidə çoxlu millətin yaşadığı, çoxdilli adam deyəndə fərdin çox dil bildiyi nəzərdə tutulur
- 2 V. F. Zıbkvets, Drelqiznaya epoxa. M., 1959, s 119
- 3 Q . Vinkur. zadaçax istorii yazika. V A Zveqintsev. İstoriya yazıkoznaniya XIX-XX vekv v çerkax izvleçenyax, ç. P. M., 1965, s. 303.
- 4 M. Məhərrəmv. Psixolgiya, s 77.
- 5 . N. Ya. Marr. İzbraniye rabotı, t Z, M. L , 1934, s. 34
- 6 . N. Ya. Marr. İzbranne rabotı, t. Z, M.-L., 1934, s. 71.
- 7 . V .A .Çernışev .K probleme yazika-posrednika «Yazik i obşestvə» ,M ,1968 ,s. 120.
- 8 Koyne-ölkədə əhalinin müxtəlif dillərdə danışan qrupları arasında ümumi ünsiyyət vahidi kimi işlənən, əslində isə bir və ya bir neçə dialekt əsasında meydana gələn dil, dialektlərarası ünsiyyət vasitəsi.
- 9 İ. Balaşşa. Venqerskiy yazik. M., 1951, s. 27-124